

Οι μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων

Δημήτρης Ψυχογιός – Γεωργία Παπαπέτρου*

«Ο Μάμαλης απ' τ' Άγραφα στη Λεπενού τα πήγε.
Ο Θάνος τ' Ασπροπόταμου, του Μαλακάση ο Μπάρδας
κατέβηκαν για χειμαδιό στον κάμπο του Τρικκάλου.
την Αλασσώνα edιάλεξε του Σμόλκα ο Χατζημπύρος.
ο Κάγκαλος του Ζαγοριού στο Λούρο ξεχειμάζει.
του Κουρμολιάσα ο τσέλιγκας, ο Γάκης ο Ψαλίδας,
της Βαλαώρας τα ζερβά τα βοσκοτόπια πήρε...»

(Κ. Κρυστάλλη, *Τραγούδια του χωριού και της στάνης*)

Απ' ευθείας απόγονοι των νομάδων κτηνοτρόφων που κάποτε κυριεύαν (τα καλοκαίρια) τις βουνοκορφές και (το χειμώνα) πλημμύριζαν τους κάμπους και τους λόφους του βαλκανικού χώρου, υπάρχουν ακόμη και σήμερα μερικές χιλιάδες οικογένειες που συνεχίζουν τ' ανεβοκατεβάσματά τους από τα θέρετρα στα χειμαδιά κι αντίστροφα. Παρ' όλο που η ΕΣΥΕ εξακολουθεί ν' αποκαλεί «νομαδικά» τα ποιμνιά τους, παρ' όλο που πολλοί εξακολουθούν να τους ονομάζουν

* Ερευνητές στο ΕΚΚΕ.

— Το άρθρο αυτό παρουσιάστηκε σε μια πρώτη μορφή στο Α' Επιστημονικό Συνέδριο των Σαρακατσαναίων (Σέρρες, 1983). Η συγγραφή του δεν θα είχε γίνει δυνατή χωρίς την πολύτιμη συνεργασία, στη συγκέντρωση και επεξεργασία των στοιχείων, της συναδέλφου Αριάδνης Μιχαλακοπούλου. Αποτελεί παραπροϊόν της κύριας ερευνητικής εργασίας ομάδας του ΕΚΚΕ (στην οποία συμμετέχουν ακόμη η Ρωξάνη Καυταντζόγλου, η Ευδοκία Μανώλογλου και η Ματίνα Ναούμη) που αναφέρεται στον «Οικονομικό και κοινωνικό μετασχηματισμό των αγροτικών κοινοτήτων».

νομάδες, ουσιαστικά μόνο αυτό το ετήσιο, συνεχές, πάνω-κάτω παραμένει ακλόνητο σημάδι της προέλευσής τους.

Το τσελιγκάτο με τα χιλιάδες γιδοπρόβατα, τους σμίχτες, τους μπιστικούς, τους βαλμάδες, έχει εκλείψει· οι μεγάλες θολωτές καλύβες έχουν εξαφανιστεί από το τοπίο· η οικοτεχνία, οι αγωγιάτες, οι τυροκόμοι, προεκτάσεις του νομαδισμού, εξαφανίζονται· η μεγάλη διευρυμένη πολυεστιακή οικογένεια συναντιέται ελάχιστα· η γεωργία αποτελεί πια συνηθέστατη δεύτερη (κι όχι υποχρεωτικά δευτερεύουσα) απασχόληση· οι πολυήμερες πορείες αποτελούν εξαίρεση—τα φορητά αυτοκίνητα μεταφέρουν αυθημερόν τα κοπάδια στον προορισμό τους.

Δεν πρόκειται λοιπόν πια για «σκηνίτες», για «φερέοικους βλαχοποιμένες», όπως αποκαλούσαν οι λόγιοι του 19ου αιώνα τους προγόνους τους. Η σημερινή «μεταβατική» (όπως την ονομάζουν οι ίδιοι στη Δυτική Ελλάδα) κτηνοτροφία μοιάζει όλο και περισσότερο με τη γνωστή στην Ισπανία, Γαλλία, Ιταλία *transhumance*, που χαρακτηριστικό της ήταν η εποχιακή «τραμπάλα» βουνό-κάμπος αλλά μόνο για τα κοπάδια και τους βοσκούς: οι οικογένειες παρέμεναν μόνιμα σε κάποιο χωριό, ορεινό ή πεδινό. Και μάλιστα με την *transhumance directe*—με την έννοια ότι κύριος τόπος κατοικίας θεωρείται πλέον ο πεδινός, ο τόπος της χειμερινής διαβίωσης.¹ Οι οικογένειες εξακολουθούν βέβαια ν' ακολουθούν συνήθως τους βοσκούς στα βουνά, αλλά πάντα σε συνάρτηση με τις ανάγκες της γεωργικής εκμετάλλευσης στον κάμπο, το σχολείο των παιδιών, τις ανάγκες παραθερισμού τους.

Σκοπός όμως αυτής της παρουσίασης δεν είναι να καταγράψει και να ερμηνεύσει τις αλλαγές που υπέστησαν οι κοινότητες των παλιών «φερέοικων βλαχοποιμένων». Περιορισμένη φιλοδοξία μας είναι να δώσουμε ορισμένες ποσοτικές πληροφορίες για τη σημερινή έκταση και εξάπλωση της μεταβατικής κτηνοτροφίας και να κάνουμε κάποιες συγκρίσεις με το παρελθόν. Όσα προηγούμενα, για τις αλλαγές, αναφέρθηκαν στόχευαν να θυμίσουν πως η συσχέτιση παρελθόντος-παρόντος θα είναι μόνο αριθμητική και πως, πίσω από τις διαφορές (ή

1. Η *transhumance* ορίζεται ως *directe* όταν ο τόπος κατοικίας των οικογενειών των βοσκών είναι ο κάμπος, και επομένως ως μετακίνηση θεωρείται το ανέβασμα στα βουνά. *Transhumance inverse* έχουμε όταν η μόνιμη κατοικία είναι ορεινή. Η ορολογία είναι φανερό πως προέρχεται από πεδινή οπτική γωνιά. (Είναι γνωστό πως στην Ελλάδα οι νομάδες κτηνοτρόφοι θεωρούσαν τα βουνά ως πατρίδα τους κι όχι τους κάμπους που ξεχειμώνιαζαν). Θα χρησιμοποιήσουμε τους όρους «μεταβατική κτηνοτροφία» για ν' αποδώσουμε το *transhumance* και «μεταβατικός» για το *transhumant*.

τις ομοιότητες) στους αριθμούς, υπάρχουν καθοριστικές ποιοτικές διαφορές στις κοινωνικές δομές του τότε και του σήμερα.

Η νομαδική κτηνοτροφία κατά το 19ο αιώνα

Ενώ οι πληροφορίες που υπάρχουν (χάρεις στους λαογράφους και τους εθνολόγους) για το ποιές ήσαν και πώς ζούσαν οι διάφορες παραδοσιακές κοινωνίες φερεοίκων, είναι αρκετά ικανοποιητικές, ελάχιστα στοιχεία υπάρχουν σχετικά με τον αριθμό τους, τους τόπους εγκατάστασής τους, τις διαδρομές που ακολουθούσαν, το μέγεθος των ποιμνίων τους. Για τις ελλείψεις αυτές φρόντισαν βέβαια πρώτοι-πρώτοι οι ίδιοι οι νομάδες. Η γνωστή δυσπιστία των χωρικών προς την κεντρική εξουσία γίνεται ακόμη εντονότερη στην περίπτωση τους. Κατά τις μετακινήσεις τους και τις εγκαταστάσεις τους βρίσκονται μέσα σ' έναν κόσμο εχθρικό: όσο λιγότερα ξέρουν οι άλλοι γι' αυτούς, τόσο ασφαλέστεροι αισθάνονται οι ίδιοι. Περιορισμένες λοιπόν θα ήσαν, έτσι ή αλλιώς, οι πιθανότητες να συγκεντρωθούν κάποια αξιόπιστα στατιστικά στοιχεία για τους νομάδες, και γι' αυτό ίσως το κράτος δεν το επιχείρησε ποτέ στα πλαίσια των απογραφών που πραγματοποίησε. Έτσι, για το 19ο αιώνα οι συγκεκριμένες ποσοτικές πληροφορίες λείπουν εντελώς.²

Μπορούμε όμως να προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε έμμεσα την πραγματικότητα της εποχής, στηριγμένοι σε κάποιες γενικότερες εκτιμήσεις. Όπως προκύπτει από τα απογραφικά στοιχεία που υπάρχουν, μεταξύ 1861 και 1911 οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις στην περιοχή του πρώτου ελληνικού κράτους (Πελοπόννησος, Στερεά, Κυκλάδες) αυξάνονται από 7.450.000 στρέμματα σε 8.640.000 στρέμματα, δηλαδή κατά 1.200.000 στρέμματα περίπου. Κατά την ίδια περίοδο, ο συνολικός αριθμός των αιγοπροβάτων, στις ίδιες περιοχές, μειώνεται από 4.950.000 σε 4.220.000, δηλαδή κατά 730.000 ζώα. Ιδιαίτερα έντονη μείωση παρουσιάζεται την περίοδο 1872-1875, σύμφωνα με στοιχεία του Α. Μανσόλα (1875:43). Αυτή η αντίστροφη σχέση γεωργίας-

2. Δεν λείπουν βέβαια αποσπασματικοί αριθμοί για μεμονωμένες περιοχές ή χωριά. Έτσι, από τον Κρυστάλλη (1959:505) μαθαίνουμε πως στα βουνά του Ζαγοριού ξεκαλοκαιριάζουν «πλέον των 120.000 προβάτων». Από τους Wace και Thompson (1914:76-77) μαθαίνουμε ότι οι Σαμαρινιώτες μέχρι το 1877 είχαν περίπου 80.000 πρόβατα αλλά το 1910 είχαν μόνο 17.000.

κτηνοτροφίας δεν είναι τυχαία: Εκείνη την εποχή οι σχέσεις τους ήταν ανταγωνιστικές. Αύξηση της καλλιεργούμενης έκτασης σημαίνει πως μειώνεται η γη που διατίθεται για λειβάδια, για τη διατροφή των ζώων. Την υπόθεση αυτή στηρίζει και το γεγονός ότι παρατηρείται δραστική μείωση των αιγοπροβάτων αμέσως μετά τη διανομή των εθνικών γαιών του 1871 (οπότε υπήρξε πραγματικό κύμα κατάληψης «αδέσποτης», εθνικής, γης) και το ότι διαιρώντας τη γη που «κατέλαβαν» οι γεωργοί με τον αριθμό των ζώων που «έχασαν» οι κτηνοτρόφοι βρίσκουμε ν' αντιστοιχεί 1,6 στρέμμα κατά πρόβατο—αριθμό που προσεγγίζει αρκετά την εκτίμηση του Συράκη (1925:745) ότι για κάθε πρόβατο απαιτούνται περίπου 2,5 στρέμματα χειμερινής βοσκής.

Φυσικά, πολύ μικρή εμπιστοσύνη μπορούμε να έχουμε στις στατιστικές της εποχής. Όμως το θέμα δεν είναι η ακριδής μείωση ή αύξηση αλλά οι τάσεις που δείχνουν οι αριθμοί που αναφέραμε. Και αυτή η αντίστροφη τάση αύξησης καλλιεργειών-μείωση της κτηνοτροφίας δείχνει ότι οι δυο αυτές παραγωγικές δραστηριότητες βρίσκονται σε ανταγωνιστική ισορροπία στη διάρκεια του 19ου αιώνα (αλλά και σε μεγάλη περίοδο του 20ού). Κατάσταση όμως ισορροπίας σημαίνει πως οι κτηνοτρόφοι εξαντλούσαν τη διαθέσιμη για χειμερινή βοσκή γη (γιατί η αύξηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων παρατηρείται στις πεδινές περιοχές, τις περιοχές των χειμαδιών δηλαδή). Κι αν δεχθούμε και την άποψη του Συράκη (1925:680) ότι «περίπου μόνον το ήμισυ των κατά την χειμερινήν περίοδον διατρεφόμενων προβάτων δύναται να διατηρηθώσιν κατά το θέρος εν τω αυτώ βοσκοτόπω» (υπογράμμιση του Συράκη), καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι *τουλάχιστον τα μισά από τα 4-5 εκατομμύρια πρόβατα που υπήρχαν στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα στην τότε Ελλάδα πρέπει το καλοκαίρι να ανέβαιναν στα βουνά.*

Αν όλες οι παραπάνω υποθέσεις ισχύουν, τότε πρέπει να συμπεράνουμε ότι Ρούμελη και Μωριάς συγκέντρωναν 2-2,5 εκατομμύρια μετακινούμενα γιδοπρόβατα, όσα δηλαδή περίπου υπήρχαν σ' όλη την Ελλάδα (με τα σημερινά της σύνορα) το 1923 (σύμφωνα με τον Συράκη) και λίγο περισσότερα απ' όσα υπήρχαν (σύμφωνα με την ΕΣΥΕ), πάλι σ' όλη τη χώρα, το 1961. Αν η αναλογία προβάτων σε κάθε οικογένεια στα τέλη του 19ου αιώνα ήταν ίδια μ' αυτή του 1923, αυτό συνεπάγεται πως περίπου 15.000 οικογένειες πραγματοποιούσαν την ετήσια «τραμπάλα» βουνό-κάμπος στις ίδιες περιοχές. Φυσικά, αυτό δεν σημαίνει πως όλοι αυτοί ήταν «φερέοικοι δλαχοποιμένες», νομάδες δηλαδή. Πολλοί, αλλά πόσοι δεν το ξέρουμε, θα ήταν απλοί «μεταβατικοί» (transhumants) γεωργοκτηνοτρόφοι.

Οι μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων

Οι παραπάνω αριθμοί δεν αποτελούν παρά χονδρικές εκτιμήσεις. Τα διάφορα «φύλα» όμως που τους τελευταίους δυο αιώνες ασκούν τη νομαδική ή ημινομαδική κτηνοτροφία, μας είναι γνωστά: Οι Σαρακατσαναίοι, οι Καραγκούνηδες (Αρβανιτόβλαχοι), οι Βλάχοι (Κουτσόβλαχοι) και οι Χωρικοί (Τζουμερκιώτες, Αγραφιώτες, Κουπατσαρέοι, Βαλτεσιώτες, κτλ.).³

Τα δυο πρώτα (Σαρακατσαναίοι-Καραγκούνηδες) θεωρούνται γνήσια νομαδικά φύλα χωρίς μόνιμες κατοικίες ή βοσκοτόπια. Αντίθετα, οι Βλάχοι και οι διάφοροι Χωρικοί θεωρούνται «ημινομάδες» γιατί είχαν μόνιμες εστίες στα βουνά, συνήθως και κοινοτικά βοσκοτόπια, κι αυτό που άλλαζε, ανάλογα με τα διαθέσιμα λιβάδια, ήταν ο τόπος που ξεχειμάζαν.⁴ Όμως ούτε τα θέρετρα ήταν οπωσδήποτε σταθερά γιατί, την εποχή της ακμής των ορεινών όγκων και της νομαδικής κτηνοτροφίας, τα βοσκοτόπια των ορεινών κοινοτήτων δεν επαρκούσαν πάντα για να καλύψουν τις ανάγκες των κατοίκων τους, οι οποίοι ήταν έτσι υποχρεωμένοι ν' αναζητούν λιβάδια σ' άλλα βουνά.⁵ Αν από την άλλη μεριά λάβουμε υπ' όψη μας ότι πολλοί από

3. Η βιβλιογραφία για όλα αυτά τα «φύλα» είναι πλουσιοτάτη. Θα παραπέμψουμε μόνο στα σημαντικότερα έργα: Για τους Σαρακατσαναίους στην Χατζημιχάλη (1957), Campbell (1964), Kavadias (1965), Μποτός (1982). Για τους Αρβανιτόβλαχους, διάσπαρτα στοιχεία στον Κρυστάλλη (1959:461-472). Για τους Βλάχους κτηνοτρόφους δεξ Κρυστάλλη (1959), Wace-Thompson (1914). Για τους Χωρικούς, Λουκόπουλος (1930), Μαυρακάκης (1948). Για μια συνολική εθνοϊστορική (αλλά και εξαιρετικά παρεκκλίνουσα σε σχέση με τις γενικά αποδεκτές απόψεις) προσέγγιση του θέματος των «Αρμεντάριων» ή «τροπαλιζομένων κτηνοτρόφων», όπως τους αποκαλεί, βλέπε Λιάκος (1974).

4. Θα πρέπει τους χωρικούς που ανεβοκατέβαιναν με τις οικογένειές τους χειμώνα-καλοκαίρι να τους ξεχωρίσουμε από τους κτηνοτρόφους των ορεινών χωριών που κατέβαζαν μόνο για τρεις-τέσσερις μήνες, μόνοι τους οι τσοπαναράιοι, τα ζώα στον κάμπο ενώ η οικογένεια έμενε στο ορεινό χωριό (transhumance inverse). Όπως και από τους αντίστοιχους κτηνοτρόφους των πεδινών χωριών που ανέβαζαν σε γειτονικά βουνά τους καλοκαιρινούς μήνες τα ζώα τους, ενώ οι οικογένειες έμεναν στο χωριό (transhumance directe). Και οι δυο αυτές κατηγορίες ασχολούνταν παράλληλα και με τη γεωργία (όπως άλλωστε συνέβαινε ακόμη και με τους Χωρικούς «ημινομάδες»—κάτι που δεν ίσχυε μέχρι πρόσφατα στους Καραγκούνηδες, Σαρακατσαναίους και Βλάχους. Και τα δυο αυτά είδη μεταβατικής κτηνοτροφίας ήταν συνηθέστατα και εξακολουθούν να παρατηρούνται σ' όλη την Ελλάδα, όπως άλλωστε και όλη η κλίμακα των δυνατοτήτων: από τον μεταβατικό γεωγοκτηνοτρόφο ως τον γνήσιο νομάδα. Ειδικά για την Κρήτη, δεν φαίνεται να υπήρξαν ποτέ νομάδες ή ημινομάδες αλλά μόνο μεταβατικοί κτηνοτρόφοι. Μεταβατική κτηνοτροφία (directe) έχουμε και στις περιοχές του Πόντου, αλλά αυτή αφορά βοοειδή.

5. Άλλωστε φαίνεται ότι, ορισμένες φορές, ακόμη και στα χωριά τους οι «ημινομάδες» κτηνοτρόφοι δεν είχαν σταθερές κατοικίες αλλά έμεναν σε καλύβες που έφτιαχναν γύρω από τα σπίτια των μόνιμων κατοίκων του χωριού. Στο Συρράκο, λέγεται ότι μόνο από τα μέσα του 19ου αιώνα άρχισαν οι κτηνοτρόφοι να χτίζουν σπίτια.

τους «γνήσιους» νομάδες (Σαρακατσαναίους-Καραγκούνηδες) είχαν για μεγάλες περιόδους σταθερούς τόπους για χειμαδιά και θέρετρα, διαπιστώνουμε πως η συνήθης διάκριση μεταξύ νομάδων και ημινομάδων δεν έχει, ίσως, τόσο καθοριστική σημασία. Εξ άλλου, από το 1919 και μετά, επιβάλλεται ενοικιοστάσιο στα λιβάδια. Οι όροι του ενοικιοστασίου συνεχώς τροποποιούνται αλλά, λίγο-πολύ, επιτρέπουν στους νομάδες κτηνοτρόφους να εκμεταλλεύονται συνεχώς τα ίδια λιβάδια. Από το 1938 τέλος, οπότε επιβλήθηκε η αναγκαστική εγγραφή ως δημοτών σε ορεινή ή πεδινή κοινότητα και των Καραγκούνηδων-Σαρακατσαναίων, η διαφορά αυτή έπαψε να υπάρχει και τυπικά.

Η περίοδος του Μεσοπολέμου

Τα πρώτα συνολικά, συστηματικά, στοιχεία που έχουμε για τη νομαδική κτηνοτροφία ανάγονται στην περίοδο 1923-24, όταν ο γεωπόνος και Γενικός Επιθεωρητής Γεωργίας Δημοσθένης Συράκης περιόδευσε τα «κτηνοτροφικά διαμερίσματα της χώρας (Θεσσαλία, Μακεδονία, Ήπειρο, Στερεά, Θράκη)» για να μελετήσει «υπό στατιστική και οικονομική άποψιν» τη νομαδική κτηνοτροφία. Οι πληροφορίες που μας δίνει η εργασία του Συράκη είναι πράγματι πολύτιμες. Σχετικά με το δικό μας θέμα, τα συμπεράσματα του Συράκη (1925: 772-777) μπορεί να συνοψιστούν στους πίνακες που ακολουθούν:

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι. Αριθμός οικογενειών νομάδων (1923, περιοχές χειμαδιών)

Κατηγορία νομάδων	Μακε- δονία	Ήπει- θράκη	Θεσ- ροσ	Θεσ- σαλία	Στερεά	Πελοπόν- νησος	Κρήτη	Σύνολο χώρας
Σαρακατσαναίοι	1.499	699	492	794	1.112	1.360	—	5.956
Αρβανιτόβλαχοι	80	—	531	175	—	—	—	786
Βλάχοι	1.169	—	190	1.999	51	—	—	3.409
Χωρικοί	259	—	877	886	227	500	800	3.549
Σύνολο	3.007	699	2.090	3.854	1.390	1.860	800	13.700

Π η γ ή : Δ. Συράκης (1925 : 772-777).

Οι μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων

Τα στοιχεία που μας δίνει για τα γιδοπρόβατα⁶ δεν επιτρέπουν να τα ξεχωρίσουμε, ώστε να ξέρουμε για κάθε νομαδικό φύλο πόσα γιδοπρόβατα εκτρέφει. Τα παραθέτουμε λοιπόν κατά περιοχές, για όλες τις κατηγορίες νομάδων, μαζί με πιο πρόσφατα στοιχεία της ΕΣΥΕ:

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ. Νομαδικά γιδοπρόβατα (περιοχές χειμαδιών)

Έτος	Μακε- δονία	Θράκη	Ήπει- ρος	Θεσ- σαλία	Στερεά	Πελοπόν- νησος	Κρήτη	Σύνολο χώρας
1923	601.205	157.900	339.764	600.707	181.129	411.000	135.000	2.427.705
1961	232.156	40.462	210.311	492.292	420.668	269.040	278.102	1.970.031
1980	73.038	24.064	162.370	277.015	204.411	221.411	123.321	1.085.600

Πηγή: 1923: Δ. Συράκης (1925:772-777).

1961, 1980: ΕΣΥΕ, *Ετήσια στατιστική γεωργίας-κτηνοτροφίας*.

Σχετικά με τα στοιχεία που παραθέτει ο Συράκης, πρέπει να παρατηρήσουμε τα εξής:

α) Για την Πελοπόννησο, αναφέρει ως περιοχή χειμαδιών μόνο την περιοχή «Νομού Αργολιδοκορινθίας». Οι νομάδες προέρχονται από «ορεινούς όγκους Αργολιδοκορινθίας, Στερεάς Ελλάδος και ολίγα χωριά Αρκαδίας». Και σήμερα ακόμη οι περιοχές Αργολίδος-Κορινθίας συγκεντρώνουν τα περισσότερα από τα μεταβατικά ποιμνια της Πελοποννήσου αλλά εμφανίζονται (δλ. Χάρτη) και άλλες περιοχές, όπως των Λεχαιών, του Γυθείου, της Μεσσηνίας.⁷ Τα δε χωριά της Αρκαδίας, που και σήμερα οι κτηνοτρόφοι τους μετακινούνται, φθάνουν τα 40. Από την άλλη μεριά, φαίνεται απίθανο η Αργολιδοκορινθία να μπορεί μόνη της να φιλοξενήσει 400.000 γιδοπρόβατα.

β) Για την Κρήτη, επίσης, η περιγραφή του Συράκη είναι εντελώς γενική: αναφέρει γενικώς «πεδινά μέρη Κρήτης» για τα χειμαδιά,

6. Η αναφορά σε «γιδοπρόβατα» είναι μάλλον παραπλανητική αφού, με βάση τα στοιχεία του Συράκη, τα γίδια στη Θράκη είναι ουσιαστικά ανύπαρκτα, στην Ήπειρο μόλις το 5%, στη Μακεδονία το 8%. Στη Θεσσαλία όμως είναι περίπου 30%, ενώ στην Πελοπόννησο 45% και για την Κρήτη δεν δίνει στοιχεία. Για μετά το '60 από τα στοιχεία της ΕΣΥΕ προκύπτει ότι τα γίδια είναι περίπου το 30%, σταθερά μέχρι σήμερα. Όμως κατά περιοχές αυτή η σχέση διαφέρει.

7. Για τους δλαχοποιημένες που συγκεντρώνονταν στην περιοχή των Λεχαιών στα τέλη του 19ου αιώνα δλέπε και τις περιγραφές του Αντρέα Καρκαβίτσα στον *Αφορησμένο*.

«Επαρχίαι Σελίνου, Σφακίων, Αποκορώνου, κτλ.» για τα ορεινά. Όμως τους κτηνοτρόφους της Κρήτης πρέπει να τους εντάξει κανείς, ακόμη και για 'κείνη την εποχή, στους μεταβατικούς κτηνοτρόφους κι όχι στους νομάδες (Μαυρακάκης, 1948· Saulnier, 1980).

γ) Για το νομό Αιτωλοακαρνανίας, ο Συράκης αναφέρει ότι διαχειμάζουν 44.500 γιδοπρόβατα με προέλευση «Καλαρρύτας, Τζουμέρκα, Άγραφα», ενώ από τα στοιχεία της ΕΣΥΕ προκύπτει ότι ακόμα και στις αρχές της δεκαετίας του '60 διαχειμάζαν εκεί κάπου 90.000 γιδοπρόβατα.

Και ο ίδιος ο Συράκης αναφέρει άλλωστε ότι του λείπουν στοιχεία για ορισμένα διαμερίσματα, χωρίς να προσδιορίζει ποιά. Αναγνωρίζει επίσης ότι ο νομός Αιτωλοακαρνανίας δεν ερευνήθηκε επαρκώς και ότι «πλείστα όσα μικρά λειβάδια εν Θεσσαλία και Μακεδονία μη γνωσθέντα ημίν δεν συμπεριελήφθησαν εις την στατιστικήν» (Συράκης, 1925, σ. 660)—για να συμπεράνει ειδικότερα ότι ο αριθμός των Σαρακατσαναίων είναι μεγαλύτερος. Συνολικά υπολογίζει (Συράκης, 1925:673) ότι οι οικογένειες ανέρχονται σε 15.000 και, με 5 άτομα κατά οικογένεια, ο νομαδικός κτηνοτροφικός πληθυσμός της Ελλάδας ανέρχεται σε 75.000 ψυχές περίπου. Ως προς τα γιδοπρόβατα, ο Συράκης (1925:652) υπολογίζει ότι τα 2.500.000 που καταμέτρησε αντιπροσωπεύουν περίπου το 1/4 του συνόλου των γιδοπροβάτων της χώρας.

Νομίζουμε πως ο Συράκης έχει υποτιμήσει αρκετά το πραγματικό μέγεθος της νομαδικής και μεταβατικής κτηνοτροφίας της εποχής του γιατί ενδιαφέρθηκε κυρίως να μελετήσει το ότι συνέβαινε στις «νέες χώρες» της εποχής — Ήπειρο, Μακεδονία, Θράκη: Στις περιοχές δηλαδή που είχε ήδη έντονα διαταραχτεί η δυναμική ισορροπία του 19ου αιώνα όχι λόγω αλλαγών στις παραγωγικές διαδικασίες, αλλά λόγω των πολεμικών γεγονότων, της αλλαγής των συνόρων και των μεγάλων μετακινήσεων πληθυσμών της εποχής εκείνης. Στο βαθμό που η χρήση ζωοτροφών παραμένει περιθωριακή (όπως την εποχή εκείνη), ο οικολογικός εξαναγκασμός «ν' ανέβουν το καλοκαίρι τα μισά πρόβατα στο βουνό» πρέπει να ισχύει. Όπως φαίνεται από τον Πίνακα II, η ΕΣΥΕ εκτιμούσε το 1961 σε πολύ περισσότερα τα «νομαδικά» γιδοπρόβατα της Στερεάς και της Κρήτης σε σχέση με τις εκτιμήσεις του Συράκη για το 1923. Επειδή είναι απίθανο να αυξήθηκαν μεταξύ 1920-1960 τα «νομαδικά» ζώα σ' αυτές τις δυο περιοχές, είναι φανερό πως ο Συράκης είχε στη διάθεσή του ελλιπή στοιχεία. Άλλωστε κι ο Καραβίδας (1931:54), παραθέτοντας τα στοιχεία του Συράκη, εκτιμά ότι «η νομαδική μας κτηνοτροφία μικρών ζώων, μεγαλύτερα

άλλοτε, απέβη ήδη κατά τι μικροτέρα του ενός τρίτου της όλης κτηνοτροφίας μας», ενώ αντίθετα ο Συράκης (1925:735-36) φαίνεται να πιστεύει ότι την τελευταία δεκαετία, λόγω της (εξαιτίας των πολεμικών γεγονότων) αυξημένης ζήτησης κτηνοτροφικών προϊόντων, είχε αυξηθεί και η νομαδική κτηνοτροφία.

Μετά τον πόλεμο

Για τους νομάδες κτηνοτρόφους, ανάμεσα στο 1920 και στο 1950, δεν παρεμβάλλονται μόνο η κατοχή κι ο εμφύλιος: έχει προηγηθεί το «χάλασμα των χειμαδιών», κατά την έκφρασή τους, δηλαδή η απαλλοτρίωση των τοιφλικιών κι η διανομή τους σε ακτήμονες και πρόσφυγες. Και τα δυο είχαν ως αποτέλεσμα, στη διάρκεια της δεκαετίας του 1920, να κατατεμαχιστούν και να δοθούν σε μικροϊδιοκτήτες καλλιεργητές μεγάλες εκτάσεις που ως τότε χρησιμοποιούνταν για λιβάδια. Δεν ήταν εύκολο πλέον να νοικιάζονται μεγάλες συνεχείς εκτάσεις που να μπορούν να χωρέσουν όλα τα πρόβατα ενός τσελιγκάτου. Ο κατακερματισμός των συνεχών αγραναπαύσεων και λιβαδιών οδηγεί και στον κατακερματισμό του τσελιγκάτου. Ακόμη, οι πρώην κολλήγοι δεν θέλουν στα χωράφια τους κτηνοτρόφους, αρνούνται να τους νοικιάσουν τη χέρσα γη. [Συράκης (1925, σ. 745-760), Καραβίδας (1931:58-63)]. Αν προστεθεί στην έλλειψη χειμαδιών και η απουσία επαρκών θερινών βοσκοτόπων στη Μακεδονία-Θράκη (όπου κατά τις εκτιμήσεις του Συράκη (1925:749), έλειπαν 1.700.000 στρέμματα θερινών βοσκών για να ικανοποιηθούν οι ανάγκες των κοπαδιών που υπήρχαν), απορίας άξιο είναι πώς το 1960 εξακολουθούν να υπάρχουν, με βάση τα στοιχεία της ΕΣΥΕ, κάπου 2.000.000 μεταβατικά γιδοπρόβατα—όσα υπελόγιζε κι ο Συράκης ότι θ' απομείνουν στην εποχή του.⁸ Παρά το χάλασμα των χειμαδιών, παρά την κατοχή και τον εμφύλιο, διαπιστώνουμε πως η νομαδική κτηνοτροφία έδειξε θαυμαστή αντοχή στην 35ετία 1925-1960. Μειώθηκε δραματικά μόνο στη Μακεδονία-Θράκη, όπου σχεδόν έχει εξαφανιστεί σήμερα (Πίνακας II), γεγονός που φαίνεται να δηλώνει πως η απουσία θερινών βοσκών υπήρξε καταλυτική.

8. Η ΕΣΥΕ καταγράφει ως «νομαδικά» τα κοπάδια που για κάποιο διάστημα στη διάρκεια του έτους βγαίνουν από τα όρια μιας κοινότητας και βοσκουν σε λιβάδια άλλης κοινότητας. Η κοινότητα στην οποία θεωρείται ότι ανήκουν είναι αυτή όπου βρίσκονται το χειμώνα. Τα «νομαδικά» γιδοπρόβατα δηλαδή καταγράφονται στα χειμαδιά.

Τα πρώτα μεταπολεμικά στοιχεία για τη νομαδική κτηνοτροφία μας τα δίνει η Αγγελική Χατζημιχάλη (1975, τ. Ι, Μέρος Α΄ Παράρτημα), η οποία κατέγραψε όλες σχεδόν τις οικογένειες (ή τα τσελιγκάτα) των Σαρακατσαναίων της Ελλάδας. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς της υπήρχαν 10.604 οικογένειες μεταδατικών και εδραίων Σαρακατσαναίων με 1.729.141 γιδοπρόβατα. Αν λάβουμε υπ' όψη μας μόνο τις μετακινούμενες οικογένειες των Σαρακατσαναίων, προκύπτει ότι στις αρχές της δεκαετίας του '50 υπήρχαν 1.839 τσελιγκάτα αποτελούμενα από 7.620 οικογένειες με 1.400.000 γιδοπρόβατα.⁹ Η γεωγραφική κατανομή τους, με βάση τα βουνά που βρίσκονται το καλοκαίρι, ήταν, σύμφωνα με τη Χατζημιχάλη, η εξής:

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙΙ. Σαρακατσαναίοι νομάδες κτηνοτρόφοι κατά το 1955*
(περιοχές θερέτρων)

Περιοχή	Τσελιγκάτα	Οικογένειες	Γιδοπρόβατα
Πελοπόννησος	174	355	70.770
Ήπειρος	323	1.875	285.440
Μακεδονία	401	2.555	525.670
Στερεά	775	1.400	264.030
Θεσσαλία	129	530	78.215
Θράκη	37	905	179.750
Σύνολο	1.839	7.620	1.403.875

Π η γ ή : Χατζημιχάλη (1955, τ. Ι, μέρος Α΄, Παράρτημα).

Η αξιοπιστία των στοιχείων που παραθέτει η Χατζημιχάλη πρέπει να διαφέρει από περιοχή σε περιοχή, ανάλογα με το αν την επισκέφθηκε η ίδια ή αν στηρίχθηκε σε πληροφοριοδότες. Για παράδειγμα, οι αριθμοί που δίνει για τις περιοχές Ζαγοριού και Μιτσικέλι (που τις επισκέφθηκε) βρίσκονται σε σχετικά ικανοποιητική συμφωνία με τους αριθμούς του Campbell (1964:7) που δρέθηκε σ' αυτές την ίδια περίοδο.¹⁰ Η Χατζημιχάλη υπολογίζει 10% περίπου παραπάνω οικογένειες σε σχέση με τον Campbell. Λίγο παρακάτω όμως η Χατζημιχάλη (σελ. 47-48 παραρτήματος διβλίου της) καταγράφει σαν Σαρακα-

9. Πρέπει να διευκρινίσουμε ότι η Χατζημιχάλη καταγράφει ως «τσελιγκάτα» ακόμη και τις απλές οικογένειες με 100 ή 200 πρόβατα.

10. Η Χατζημιχάλη υπολογίζει σε 621 τις οικογένειες των Σαρακατσαναίων στο Ζαγόρι και το Μιτσικέλι, με 92.000 γιδοπρόβατα (σελ. 44-47 Παραρτήματος διβλίου της). Ο Campbell αναφέρεται σε «4.000 ψυχές» με 98.000 γιδοπρόβατα. Με βάση τα στοιχεία του Campbell (1964: Appendix I), οι σαρακατσαναίικες οικογένειες είχαν κατά μέσο όρο 7,3 μέλη και επομένως οι 4.000 ψυχές μας κάνουν περίπου 550 οικογένειες. Ο

τσαναίους 71 οικογένειες Συρακιωτών που ήσαν (και πολλοί απ' αυτούς, ή μάλλον οι απόγονοί τους εξακολουθούν να είναι) νομάδες αλλά είναι Βλάχοι και όχι Σαρακατσαναίοι.

Άλλωστε, είναι λίγο δύσκολο να δεχθούμε πως οι οικογένειες των νομάδων Σαρακατσαναίων αυξήθηκαν μεταξύ 1920-1955 από 5.956 (Πίνακας I) σε 7.620 (Πίνακας III). Πολύ περισσότερο, που είναι αμφισβητήσιμος ο αριθμός των 1.360 οικογενειών Σαρακατσαναίων που μας δίνει ο Συράκης για την Πελοπόννησο (Πίνακας I), εμφανίζοντάς την ως την κατ' εξοχήν περιοχή Σαρακατσαναίων, μαζί με τη Μακεδονία, και τους Σαρακατσαναίους ως κατά πολύ περισσότερους από τους ντόπιους, Μωραΐτες, μεταβατικούς κτηνοτρόφους—όταν κανένα άλλο εθνολογικό ή λαογραφικό στοιχείο, απ' όσα έχουμε υπ' όψη μας, δεν στηρίζει αυτήν την εκδοχή.¹¹

Στοιχεία για τη νομαδική κτηνοτροφία των Βλάχων του Σμόλικα (Αδδέλλας, Περιβολιού, Σαμαρίνας και Σμίξης) κατά το 1967 υπάρχουν στην εργασία του Sivignon (1969). Και μια παρουσίαση των νομαδικών ή ημινομαδικών «φύλων» που ξεχειμωνιάζουν στη Θεσσαλία θα βρούμε σε έργο του ίδιου (1975:309-354). Για τα 4 χωριά που προαναφέραμε, ο Sivignon (1969:12,17) αναφέρει ότι υπήρχαν συνολικά 420 οικογένειες νομάδων κτηνοτρόφων και 77.000 γιδοπρόβατα.¹² Οι πληροφορίες του για το σύνολο της Θεσσαλίας είναι περισσότερο ποιοτικές παρά ποσοτικές, υπάρχουν όμως χρήσιμοι χάρτες που δείχνουν τόπους εγκατάστασης των κτηνοτρόφων κι ορισμένες μετακινήσεις.

Από το 1961, έχουμε κάθε χρόνο συστηματικά τα στοιχεία που παρουσιάζει η ΕΣΥΕ στην ετήσια *Γεωργική Στατιστική* που εκδίδει. Όπως προαναφέραμε, «νομαδικά» θεωρεί η ΕΣΥΕ τα ποιμνία που κινούνται, για κάποιο διάστημα του έτους, έξω από τα όρια μιας

Höeg (1925:64) υπολογίζει σε 528 τις οικογένειες και σε 3.700 τους Σαρακατσαναίους οι οποίοι το 1922 βρισκόταν στην περιοχή Ζαγόρι-Μιτσικέλι, που την επισκέφθηκε για να πραγματοποιήσει τη γλωσσολογική μελέτη του για τους Σαρακατσαναίους.

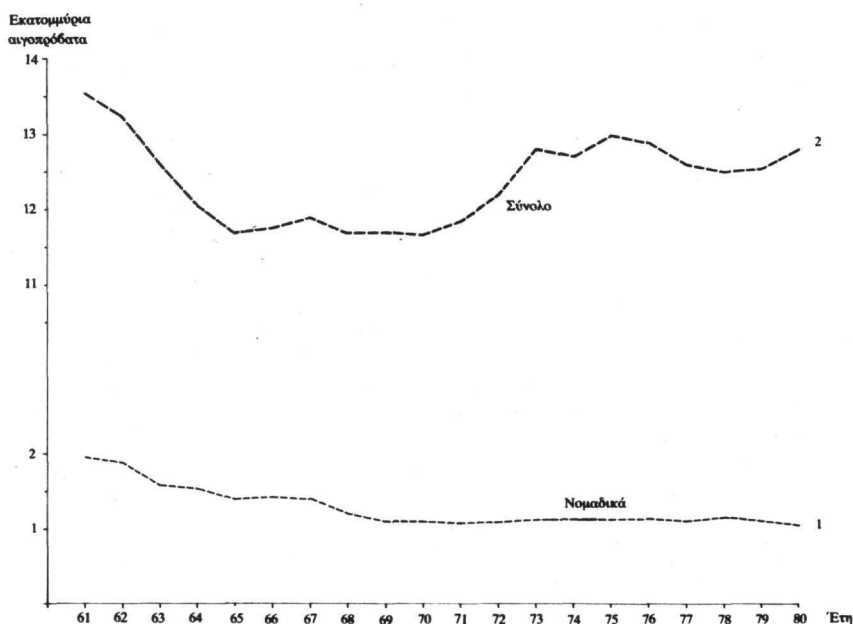
11. Η υπερεκτίμηση του αριθμού των Σαρακατσαναίων από τη Χατζημιχάλη έχει, νομίζουμε, την ίδια αιτιολογία με την άποψή της ότι η τέχνη τους, με τα απλά γεωμετρικά μοτίβα, παραπέμπει στην «γεωμετρική εποχή» της αρχαιότητας: *το πρόβλημα του αίματος* (Κυριακίδου-Νέστορος, 1977:25), της φυλετικής συνέχειας του ελληνομού, δεν έχει εξαφανιστεί από την ιδεολογία και την πρακτική της ελληνικής λαογραφίας. Νομίζουμε πως στις ίδιες αιτίες οφείλεται και η παρατήρηση του Συράκη ότι οι Σαρακατσαναίοι «πρέπει» να ήσαν περισσότεροι.

12. Πιο αναλυτικά: Σαμαρίνα 200 οικογένειες νομάδων, 40.000 πρόβατα. Αδδέλλα 100 οικογένειες, 10.000 πρόβατα. Σμίξη 43 οικογένειες, 7.000 πρόβατα. Περιβόλι 80 οικογένειες, 20.000 πρόβατα.

κοινότητας, ανεξάρτητα από απόσταση. Τα ποίμνια καταγράφονται στην κοινότητα που βρίσκονται το χειμώνα. Στο Σχήμα 1 έχουμε τη γραφική παράσταση της εξέλιξης του συνολικού αριθμού γιδοπροβάτων της χώρας και του αριθμού των, κατά την ΕΣΥΕ, «νομαδικών». Παρατηρούμε ότι, ενώ το 1961 αποτελούσαν ακόμη το 15% του συνόλου των αιγοπροβάτων, το 1980 έχουν περιοριστεί στο 8%. Ο συνολικός αριθμός μειώνεται από 2.000.000 σε 1.000.000 στη διάρκεια αυτής της εικοσαετίας. Αν συγκρίνουμε τις καμπύλες του Σχήματος 1, βλέπουμε πως αυτή των νομαδικών γιδοπροβάτων δεν έχει τις έντονες διακυμάνσεις της άλλης: Με εξαίρεση τις περιόδους 65-67 και 73-76, όπου παρουσιάζεται μικρή αύξηση, η μείωση είναι ο κανόνας για όλες τις άλλες χρονιές.

Όμως, όπως φαίνεται και από τον Πίνακα II, αυτή η μείωση δεν είναι ισοκατανεμημένη σ' όλες τις περιοχές. Υπάρχουν μάλιστα και περιοχές, όπως η Αιτωλοακαρνανία, όπου ο αριθμός των μεταβατικών αιγοπροβάτων είναι μεγαλύτερος τα τελευταία χρόνια απ' ότι στις αρχές της δεκαετίας του '60. Ενώ στη Θεσπρωτία διατηρείται πρακτικά σταθερός τα τελευταία 15 χρόνια.

ΣΧΗΜΑ I. Εξέλιξη αριθμού αιγοπροβάτων

Οι σημερινές μετακινήσεις

Από το 1976, οι μετακινήσεις των «νομαδικών» ποιμνίων επιδοτούνται από το κράτος: καταβάλλεται στους ιδιοκτήτες τους το 50% του ποσού που πληρώνουν στα φορτηγά αυτοκίνητα για τη μεταφορά από τα χειμαδιά στα βουνά κι αντιστρόφως, εφ' όσον η διαδρομή ξεπερνά τα 50 χιλιόμετρα. Για να πάρει τα χρήματά του ο δικαιούχος, πρέπει να υποβάλει πλήθος δικαιολογητικών στις διευθύνσεις Γεωργίας των Νομαρχιών, από τα οποία πάντως προκύπτουν και οι τόποι αναχώρησης-προορισμού. Με βάση λοιπόν αυτά τα στοιχεία έχει καταρτισθεί και ο «Χάρτης μετακινήσεων των μεταβατικών κτηνοτρόφων» για το 1981.¹³

Το 1981 λοιπόν επιδοτήθηκαν περίπου 2.500 κτηνοτρόφοι για τη μεταφορά 625.000 αιγοπροβάτων. Πρόκειται δηλαδή για το 60% του συνολικού αριθμού των «νομαδικών» αιγοπροβάτων που, κατά την ΕΣΥΕ, υπήρχαν το 1980. (Για το 1981, δεν είχαν εκδοθεί, όταν γραφόταν το άρθρο αυτό, τα σχετικά στοιχεία). Μια σύγκριση των αριθμών που δίνει η ΕΣΥΕ με τους αντίστοιχους (κατά γεωγραφικά διαμερίσματα) που χρησιμοποιήσαμε εμείς για το χάρτη μας, δείχνει αμέσως ότι οι μεγαλύτερες διαφορές παρουσιάζονται στην Κρήτη και την Πελοπόννησο (Πίνακας ΙΙΙ), που σημαίνει ότι οι μεταβατικοί κτηνοτρόφοι αυτών των περιοχών είτε εξακολουθούν να πραγματοποιούν τα ανεβοκατεβάσματά τους με τα πόδια, είτε μετακινούνται σε απο-

13. Η συγκέντρωση αυτών των στοιχείων θα είχε περιοριστεί μόνο στους 10 περίπου νομούς που επισκεφθήκαμε μόνοι μας, αν δεν είχε προσφερθεί να μας βοηθήσει (ζητώντας από τις Διευθύνσεις Γεωργίας των υπολοίπων νομών να στείλουν τα σχετικά στοιχεία) η Διεύθυνση Μηχανοστατικών-Μονόπλων του Υπουργείου Γεωργίας και ιδιαίτερα ο τμηματάρχης κ. Στ. Κουλοχέρης—τον οποίο και από τη θέση αυτή ευχαριστούμε. Οι μόνοι νομοί για τους οποίους δεν έγινε δυνατό να συγκεντρωθούν στοιχεία είναι οι νομοί Θεσσαλονίκης και Δράμας. (Αξίζει να προσθέσουμε πως η συνολική δαπάνη για την επιδότηση των μετακινήσεων ήταν, το 1981, 45.000.000 δραχ.). Δεν υπάρχει δέουσα αμφιβολία ότι η ομαδοποίηση των πεδινών και ορεινών κοινοτήτων που πραγματοποιήσαμε (για να προσδιοριστούν οι μετακινήσεις κατά ενότητες χειμαδιών και ορεινών όγκων) έχει μεγάλο ποσοστό αυθαιρεσίας. Για τον εντοπισμό των κοινοτήτων και την ενοποίησή τους σε περιοχές χειμαδιών και θερέτρων χρησιμοποιήθηκαν οι χάρτες (1:200.000) της ΕΣΥΕ. Βασικό κριτήριό μας (παράλληλα με αυτό του γεωγραφικού διαμελισμού της χώρας) ήταν η «διακριτική ικανότητα» του χάρτη: Να μην υπάρχουν δηλαδή τόσες πολλές περιοχές που να τον καθιστούν δυσανάγνωστο αλλά ούτε και τόσο λίγες που να μην επιτρέπουν τον εντοπισμό των κυρίαρχων χαρακτηριστικών των μετακινήσεων.

ΠΙΝΑΚΑΣ IV. Μεταβατικά γιδοπρόβατα και επιδοτούμενα¹⁵ (περιοχές χειμαδιών)

	Μακε- δονία	Ήπει- Θράκη	Ήπει- ρος	Θεσ- σαλία	Πελοπόν- Στερεά	Πελοπόν- νησος	Κρήτη	Σύνολο χώρας
Σύνολο μεταβατικών (1980)	73.038	24.004	162.370	277.015	204.441	221.411	123.321	1.085.600
Επιδοτούμενα (1981)	23.000	2.000	110.000	289.000	121.000	72.000	13.000	630.000

Πηγή: ΕΣΥΕ, Υπουργείο Γεωργίας.

στάσεις μικρότερες των 50 χιλιομέτρων.¹⁴

Ο Χάρτης επομένως αναφέρεται κυρίως στους μεταβατικούς κτηνοτρόφους «μεγάλων αποστάσεων» που έχουν «εκσυγχρονιστεί» και μεταφέρουν με αυτοκίνητα τα ποίμνιά τους, τους απογόνους δηλαδή των παλιών νομάδων και ημινομάδων κτηνοτρόφων. Ελάχιστοι είναι αυτοί που συνεχίζουν ακόμη τις πολυήμερες με τα πόδια—αν και το φαινόμενο είναι πιο συνηθισμένο κατά τις επιστροφές στα χειμαδιά, γιατί το φθινόπωρο τα ζώα κυφορούν και ταλαιπωρούνται στ' αυτοκίνητα. Υπάρχουν όμως και λίγοι που προτιμούν να χάσουν την επιδότηση παρά να υποστούν την ταλαιπωρία συγκέντρωσης όλων των απαιτούμενων δικαιολογητικών. Συμπερασματικά, πιστεύουμε ότι τα στοιχεία μας περιλαμβάνουν το 80-90% των απογόνων των νομάδων και ημινομάδων κτηνοτρόφων του παρελθόντος, που σήμερα έχουν μετασηματιστεί σε μεταβατικούς (transhumants) γεωργοκτηνοτρόφους.

14. Η Θεσσαλία είναι η μόνη περιοχή που τα επιδοτούμενα γιδοπρόβατα εμφανίζονται περισσότερα από τα μεταβατικά, γιατί την περιοχή του Δομοκού (που διοικητικά ανήκει στη Στερεά) την εντάξαμε στη Θεσσαλία. Σε επίπεδο νομού όμως το φαινόμενο αυτό παρουσιάστηκε συχνά. Στη Χαλκιδική, για παράδειγμα, η ΕΣΥΕ αναφέρει ότι ξεχειμωνιάζουν 7.000 γιδοπρόβατα, ενώ επιδοτούνται 12.000. Στο νομό Πειραιώς η ΕΣΥΕ αναφέρει μόνο 1.115, ενώ επιδοτούνται 11.070. Δεδομένου ότι ο αριθμός και το είδος των δικαιολογητικών που απαιτεί το Υπουργείο Γεωργίας κάνει εξαιρετικά δύσκολη, αν όχι αδύνατη, την πλασματική αύξηση των κοπαδιών που μεταφέρονται, πρέπει να θεωρήσουμε τα δικά του στοιχεία ως ακριβέστερα.

15. Τα στοιχεία της ΕΣΥΕ τα αναγράφουμε με ακρίβεια μονάδες απλώς για το «πιστόν της αντιγραφής» κι όχι γιατί πιστεύουμε πως είναι τόσο ακριβή. Τα στοιχεία του Υπουργείου Γεωργίας που επεξεργαστήκαμε τα «στρογγυλοποιούμε» σε χιλιάδες, γιατί είναι η μεγαλύτερη ακρίβεια που μπορούμε να ελπίσουμε.

Από τη μελέτη των στοιχείων του Υπουργείου Γεωργίας και το σχετικό χάρτη που κατασκευάσαμε, προκύπτουν τα εξής συμπεράσματα:

1) Καθοριστική γραμμή για την κατάταξη των μετακινήσεων είναι ο υδροκρίτης Βορρά-Νότου. Οι κτηνοτρόφοι κινούνται προς ανατολικές ή δυτικές κατευθύνσεις σε σχέση με τον υδροκρίτη για να φθάσουν στα χειμαδιά. Πηγαίνουν κι αυτοί «όπως πάνε τα νερά» των βουνών στα οποία ξεκαλοκαιριάζουν.¹⁶

2) Όλες ουσιαστικά οι μετακινήσεις προς τα χειμαδιά είναι ταυτόχρονα προς το Νότο. Για την ακρίβεια, μπορούμε να πούμε πως οι μετακινήσεις ακολουθούν τον επόμενο κανόνα: Από κάθε ορεινό όγκο οι κτηνοτρόφοι μετακινούνται προς το πλησιέστερο χειμαδιά που βρίσκεται νότια, εκτός κι αν αυτό το χειμαδιά έχει καταληφθεί από άλλους κτηνοτρόφους που ξεκαλοκαιριάζουν ακόμη βορειότερα.¹⁷

3) Πολύ λίγοι είναι οι κτηνοτρόφοι που κυριολεκτικά ξεχειμωνιάζουν σε κάμπους. Στην πραγματικότητα, οι μεταβατικοί καταλαμβάνουν για χειμαδιά λοφοσειρές ή υπώρειες βουνών. Είναι χαρακτηριστική η απουσία ζώων από τους κάμπους της Θεσσαλίας (Λάρισα, Τρίκαλα, Καρδίτσα): Οι κτηνοτρόφοι βρίσκονται κυρίως στη χαμηλή λοφοσειρά που ξεκινά από δυτικά του Βελεστίνου και καταλήγει στους πρόποδες των Αντιχασίων (ΒΔ της Φαρκαδόνας), στους πρόποδες του Ολύμπου, της Όθρυς, της Όσσας.¹⁸

16. Υπάρχουν βέβαια κι εξαιρέσεις, ιδίως σε κοινότητες που βρίσκονται πολύ κοντά στον υδροκρίτη. Π.χ., οι Καλαρύτες και το Μέτσοβο, που βρίσκονται στα όρια του υδροκρίτη και τα νερά τους πάνε προς το Ιόνιο, ξεχειμωνιάζουν στη Θεσσαλία. Το ίδιο συμβαίνει και με πολλά από τα χωριά που βρίσκονται στον άνω ρου του Αχελώου (Ασπροπόταμου).

17. Σαφή εξαίρεση σ' αυτόν τον κανόνα αποτελεί η Κρήτη. Άλλη εξαίρεση είναι η μετακίνηση από την περιοχή «Σμόλικα» προς τη Σιθωνία: Πρόκειται για τους Κουπατσαραίους που μεταφέρουν γίδια. Άλλωστε, και τα κοπάδια που μετακινούνται από το «Φαλακρό» προς τη Σιθωνία αποτελούνται σχεδόν αποκλειστικά από γίδια. Το ίδιο συμβαίνει και με τους κτηνοτρόφους που συγκεντρώνονται στο Δομοκό (που στο Χάρτη η περιοχή του έχει ενοποιηθεί μ' αυτή των Φαρσάλων), τα κοπάδια αποτελούνται κυρίως από γίδια. Τρίτη και τελευταία εξαίρεση η, ελάσσονος σημασίας, μετακίνηση από τα βόρεια της Πελοποννήσου προς τα Μέγαρα. Εξυπακούεται βέβαια ότι όταν λέμε το «πλησιέστερο χειμαδιά» δεν εννοούμε οποιαδήποτε περιοχή που θα μπορούσε να είναι χειμαδιά από γεωγραφική-κλιματική άποψη, αλλά τις περιοχές που εντοπίστηκαν ως χειμαδιά με βάση τα στοιχεία του Υπουργείου Γεωργίας.

Τέλος, πρέπει να προσθέσουμε πως στη διάρκεια του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού, πριν δημιουργηθούν τα σημερινά σύνορα της Βαλκανικής, πολλοί κτηνοτρόφοι των βόρειων ελληνικών ορεινών όγκων ξεχειμώνιαζαν στην Αλβανία, Γιουγκοσλαβία, Βουλγαρία.

18. Εξαίρεση αποτελούν οι κτηνοτρόφοι που κατεβαίνουν στην περιοχή που βρι-

4) Η Πίνδος, από τ' Άγραφα ως τό Γράμμο, είναι η περιοχή που συγκεντρώνει τα περισσότερα μεταβατικά γιδοπρόβατα: κάπου 360.000, επί συνόλου 630.000 σ' όλη τη χώρα (με βάση τα στοιχεία μας). Εντυπωσιακή είναι επίσης η συγκέντρωση στην περιοχή της Αργολιδοκορινθίας που συγκεντρώνει 44.000 από τις 75.000 γιδοπρόβατα που βρίσκονται στα πελοποννησιακά βουνά και παίζει για το Μωριά το ρόλο που παίζουν η Θεσσαλία και η Αιτωλοακαρνανία για τις βορειότερες περιοχές.¹⁹

Το βάρος, κατ' αρχήν, της γεωγραφίας είναι εμφανές στις παραπάνω παρατηρήσεις. Θα ήταν παράλογο, ίσως κι αδύνατο, για τους νομάδες που ξεκαλοκαίριαζαν στην Τύμφη ή το Μιτσικέλι να βρίσκονται το χειμώνα στη Θεσσαλία. Όχι για λόγους απόστασης, αλλά γιατί θα έπρεπε να διασχίσουν τη δύσβατη Πίνδο, να κατηφορίσουν, ν' ανηφορίσουν, να κατηφορίσουν πάλι για να βρεθούν στα χειμαδιά και την Άνοιξη τ' αντίστροφο. Κάτι τέτοιο ίσως να συνέβαινε ευκαιριακά αλλά δεν θα μπορούσε να συνεχιστεί σε μόνιμη βάση.

Η προς τα νοτιο-δυτικά κίνηση των κτηνοτρόφων της Δυτικής Ελλάδας ερμηνεύεται από το ανάγλυφο του εδάφους, από τους φυσικούς δρόμους που ανοίγουν οι ποταμοί αυτής της περιοχής (Καλαμάς, Αχέρον, Λούρος, Άραχθος, Αχελώος, Μόρνος, Εύηνος), που όλοι ρέουν προς Νότο ή νοτιοδυτικά. Στην Ανατολική Ελλάδα, το χώρο διαμορφώνουν οι δυο παράλληλες προς την Πίνδο οροσειρές που

σκεται μεταξύ Άρτας-Πρέβεζας. Όσοι πηγαίνουν στην Κωπαίδα καταλαμβάνουν τους λόφους που περικλείουν την πεδιάδα. Το ίδιο και στα Λεχαινά, καταλαμβάνουν τους λόφους που βρίσκονται ανατολικά από τον κάμπο. Οι περιοχές Ερμιονίδας, Γυθείου, Ξηρομέρου, Δομοκού, Βόνιτσας, Αχέροντα, Καλαμά, κτλ., είναι λοφώδεις ή και ορεινές περιοχές.

19. Η περιοχή της Αργολιδοκορινθίας είναι λίγο γνωστή για την ιδιότητά της ως τόπου χειμαδιών, σε αντίθεση με τη Θεσσαλία. Ας μας επιτραπεί εδώ ένα άλμα 2.500 χρόνων—κάτι συνηθισμένο στους λαογράφους, ιδιαίτερα τους πρακτικούς—για ν' αναφέρουμε ότι στις αποδιδόμενες στον Ησίοδο *Hoίας*, ο ποιητής παραθέτει τα δώρα που έταξε ο Αίας ο Τελαμώνιος, βασιλιάς της Σαλαμίνας, στον Τυνδάρεω για να του δώσει την ωραία Ελένη ως σύζυγο. Ποιά ήσαν τα δώρα αυτά; «... τα στριφτόποδα και τα παχιά τα πρόβατα όλων που κατοικούσαν στην Τροιζήνα και στην παραθαλάσσια την Επίδαυρο, και στο νησί την Αίγινα και στη Μάσητα, γνιοί των Αχαιών, και στα ισκιερά τα Μέγαρα και στη φρυδάτη Κόρινθο, στην Ερμιόνη και στην Ασίνη...» (39, b, I μετάφραση Π. Λεκατσά). Όλες αυτές οι περιοχές (εκτός από την Αίγινα) είναι σημερινά χειμαδιά μεταβατικών κτηνοτρόφων. Ο Σ. Λιάκος (1965:113) αναφέρει (παραπέμποντας στην *Ιστορία Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, σελ. 447, του Μ. Οικονόμου) ότι οι Κολοκοτρωνάιοι ενδιαφέρονταν στη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου (1823-25) να κρατούν το Ναύπλιο και για να κατεβαίνουν ανεμπόδιστα στα χειμαδιά οι κτηνοτρόφοι. Η μακροτάτη διάρκεια των οικολογικών καταναγκασμών είναι, νομίζουμε, φανερή στην περίπτωση αυτή.

Οι μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων

Ξεκινούν βόρεια από το Βίτσι και τον Βόρρα για να «σθήσουν» η πρώτη στους θεσσαλικούς κάμπους κι η δεύτερη στο Πήλιο. Τα δυο σημαντικότερα ποτάμια, ο Αλιάκμων και ο Πηνειός, ρέουν στο μεγαλύτερο μέρος της διαδρομής τους προς Βορά, δεν είναι όμως αυτά που καθορίζουν τη δυσκολία ή ευκολία των μετακινήσεων αλλά οι δυο οροσειρές που προαναφέραμε, που αφήνουν ανάμεσα τους βατούς χώρους που οδηγούν στο Νότο.²⁰

Η προς το Νότο μετακίνηση υπακούει μήπως και σε αυστηρά κλιματικά δεδομένα; Οι νοτιότερες περιοχές έχουν ηπιότερους χειμώνες κι αντίστροφα, η προς Βορά καλοκαιρινή μετακίνηση εξασφαλίζει μεγαλύτερη διάρκεια στις ορεινές θερινές βοσκές. Αν θεωρήσουμε αυτή την αναζήτηση ήπιων χειμώνων και ψυχρών καλοκαιριών ως καθοριστική, θα έπρεπε να επαναδιατυπώσουμε τον «κανόνα» που αναφέρεται στο σημείο 2: από κάθε βουνό, προσπαθούν να φθάσουν στο νοτιότερο δυνατό χειμαδιά, εκτός κι αν αυτό είναι κατειλημμένο. Από λογική άποψη οι δυο προτάσεις είναι ισοδύναμες. Τα «πραγματολογικά» στοιχεία όμως δεν επιτρέπουν να υιοθετήσουμε την άποψη της προέχουσας σημασίας των κλιματικών δεδομένων. Πρώτο, γιατί είναι γνωστό πως, πριν χαραχθούν τα σημερινά σύνορα της Βαλκανικής, οι νομάδες των βόρειων όγκων ξεχειμώνιαζαν στις ακόμη βορειότερες πεδιάδες της Αλβανίας, Γιουγκοσλαβίας, Βουλγαρίας. Δεύτερο, γιατί, όπως αναφέρει ο Sivinjon, μετατόπιση σε ύψος 1.000 μέτρων αντιστοιχεί σε οριζόντια 300 χιλιομέτρων (με την έννοια ότι σε υψομετρική διαφορά 1.000 μέτρων αντιστοιχούν κλιματικές συνθήκες που επικρατούν 300 χιλιόμετρα βορειότερα). Ουσιαστικά, η συγκεκριμένη μορφή του βαλκανικού νομαδισμού (βουνό-κάμπος) εκμεταλλεύεται

20. Πάντως—και ανεξάρτητα από τα γεωγραφικά δεδομένα—από το Χάρτη δημιουργείται η αίσθηση ότι οι «από πάνω», οι βορειότεροι, πιέζουν τους «από κάτω», τους στέλνουν σε νοτιότερες περιοχές. Μπαίνει κανείς στον πειρασμό να υποθέσει πως αυτή η από Βορά «πίεση» αντιστοιχεί σε κάθοδο νέων, βόρειων νομαδικών φύλων που αναγκάζουν τα υπάρχοντα ν' αναζητούν χειμαδιά νοτιότερα. Πρόκειται για μια υπόθεση που δεν μπορεί ν' αποκλειστεί a priori. Θα μπορούσε να γίνει δεκτή ή ν' απορριφθεί αν από το Χάρτη προέκυπτε σε ποιά κατηγορία «νομάδων» ανήκουν οι μετακινούμενοι. Αν δηλαδή υπήρχε ένας διαχωρισμός από Βορά προς Νότο σε στρώματα (π.χ., Βλάχοι βόρεια, Σαρακατσαναίοι στο μέσον, Καραγκούνηδες νότια), θα μπορούσε κανείς πολύ δάσιμα να υποστηρίξει ότι αυτή η διαδοχή είναι και χρονολογική (με αντίστροφη σειρά). Η διευθέτηση στο χώρο δηλαδή θ' αντιστοιχούσε με μια διευθέτηση και στο χρόνο. Από τα στοιχεία πάντως του Συράκη (για τα οποία εκφράσαμε ήδη κάποιες επιφυλάξεις) οι Σαρακατσαναίοι εμφανίζονται εξ ίσου μοιρασμένοι στο Βορά (Μακεδονία) και στο Νότο (Πελοπόννησο) δημιουργώντας ένα «δίπολο» που στο μέσο του βρίσκονται οι Βλάχοι της Θεσσαλίας, οι Καραγκούνηδες της Ηπείρου και οι Χωρικοί, που εξ άλλου εμφανίζουν και τη μεγαλύτερη διασπορά.

τις υψομετρικές διαφορές του βαλκανικού χώρου για ν' αποφύγει τις μεγάλης έκτασης οριζόντιες μετακινήσεις. Τρίτο, ο εξαιρετικός διαμελισμός του ελλαδικού χώρου δημιουργεί τοπικά μικροκλίματα που συχνά αναστρέφουν τον κανόνα ότι ο χειμώνας νοτιότερα είναι ηπιότερος.

Η επίδραση των εθνικών συνόρων πάνω στην μορφή που παίρνουν οι μετακινήσεις αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο η πολιτική ιστορία επιδρά πάνω στη διαμόρφωση της κατανομής των νομάδων στο χώρο.²¹ Θα ήταν δηλαδή εξαιρετικά απλοϊκό ν' αποδώσουμε τις μετακινήσεις μόνο σε οικολογικούς παράγοντες, υιοθετώντας έτσι ένα είδος «περιβαλλοντικού ντετερμινισμού». Στα δεδομένα πλαίσια του φυσικού περιβάλλοντος, οι παραδοσιακές κοινωνίες υιοθετούν τρόπους οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης που υπακούουν σε καταναγκασμούς που προκύπτουν και από τη δική τους εσωτερική δυναμική και από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον: τους τρόπους οργάνωσης των παραγωγικών σχέσεων στον κοινωνικό σχηματισμό που ανήκουν, τη μορφή της πολιτικής εξουσίας, τον πολιτισμό.

Ακόμη και ο οικολογικός καταναγκασμός της μεταφοράς των ζώων, στο βουνό το καλοκαίρι και στον κάμπο το χειμώνα, προκύπτει μόνο εφ' όσον ο αριθμός τους έχει ξεπεράσει κάποιο κρίσιμο μέγεθος. Γιατί μικροί αριθμοί προβάτων ή γιδιών μπορούν να διαβιώσουν στον κάμπο το καλοκαίρι και στο βουνό το χειμώνα.²² Η αύξηση του αριθμού τους όμως δεν είναι «φυσικό φαινόμενο», υπακούει στις ανάγκες των κτηνοτρόφων. Κι οι ίδιες οι ανάγκες που τους ωθούν ν' αυξήσουν

21. Άλλο πρόσφατο παράδειγμα: Πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η Θεσπρωτία ήταν σχεδόν αποκλειστικά χειμαδιό των Καραγκούνηδων, που είχαν προνομούχες σχέσεις με τους Αλβανούς Τσάμηδες που είχαν τσιφλίκια στην περιοχή. Όταν οι Τσάμηδες, το 1945, μετακινήθηκαν στην Αλβανία, άρχισαν να ξεχειμωνιάζουν στη Θεσπρωτία και Σαρακατσαναίοι από το Ζαγόρι που μέχρι τότε κατέβαιναν στα χειμαδιά της Πρέβεζας. Αξίζει να επισημάνουμε πως έτσι μεταφέρθηκαν σε βορειότερο χειμαδιό.

22. Είναι θέβαια μάλλον πιθανό πως τα ίδια τα ζώα, πριν γίνουν «κατοικίδια», ήσαν από μόνα τους μεταβατικά. Οι ίδιοι οι κτηνοτρόφοι λένε πως όταν πλησιάσει η εποχή της μετακίνησης «δεν τα κρατάς, παίρνουν μόνα τους το δρόμο». Η παράδοση μάλιστα του Συρράκου αναφέρει ότι οι κάτοικοι πολύ παλιά ήσαν εδραίοι γεωργοκτηνοτρόφοι. Κάποιος τσοπάνος που φύλαγε πρόβατα αποκοιμήθηκε κι όταν ξύπνησε τα ζώα είχαν χαθεί. Τα βρήκε να έχουν πάρει την κατηφόρα και τ' ακολούθησε. Τα πρόβατα έφθασαν ως τη θάλασσα (το Καναλάκι στην περιοχή της Πρέβεζας) όπου έμειναν όλο το χειμώνα και μετά το Πάσχα πήραν πάλι μόνα τους το δρόμο για το βουνό. Κι έτσι ξεκίνησε η νομαδική κτηνοτροφία στο χωριό.

τον αριθμό των ζώων τους ωθούν, τελικά, να γίνουν μεταβατικοί κτηνοτρόφοι.

Τα παραπάνω δεν αναφέρθηκαν μόνο για να διασαφηνιστεί η έννοια των οικολογικών και γεωγραφικών καταναγκασμών που προαναφέραμε, αλλά και για να μας βοηθήσουν να εισχωρήσουμε, με πάρα πολλές προφυλάξεις, στο ακανθώδες πρόβλημα της *προέλευσης των νομάδων* του ελλαδικού χώρου. Όχι με την έννοια της «φυλετικής καταγωγής» που νομίζουμε πως είναι ένα ερώτημα άλλης τάξεως, αλλά με την έννοια των *αιτιών της ύπαρξής τους* στον ελλαδικό χώρο. Όπως δηλαδή αναφέραμε και στην αρχή, ανάμεσα στον απλό μεταβατικό γεωργοκτηνοτρόφο, που για ένα-δύο μήνες το χρόνο ανεβάζει τα πρόβατά του στο γειτονικό βουνό, και στο νομάδα Σαρακατσάνο υπάρχει όλη η γκάμα των ενδιάμεσων καταστάσεων. Η μετακίνηση από κάποιο σημείο της κλίμακας σε κάποιο διπλανό (ή και άλματα από τη μια άκρη στην άλλη) μπορεί να προκύψει για λόγους που σχετίζονται με την επιδίωξη (ή και τη διευρυμένη αναπαραγωγή) της ομάδας. Το καθοριστικό στοιχείο είναι ότι η παραδοσιακή κτηνοτροφία αιγοπροβάτων στην Ελλάδα, από τη στιγμή που το μέγεθός της ξεπερνά κάποιο όριο (που εξαρτάται βέβαια και από την έκταση των καλλιεργείων) αναγκαστικά θα γίνει μεταβατική κτηνοτροφία.²³ Η καταστροφή, π.χ., του πεδινού χωριού των μεταβατικών κτηνοτρόφων (και ο φόβος επιστροφής) τους μεταβάλλει σε νομάδες, μέχρις ότου ιδρύσουν ίσως κάποιο καινούργιο χωριό σε βουνό οπότε γίνονται ημινομάδες.²⁴ Η πειρατεία, η ελονοσία, η καταπίεση, η εκμετάλλευση της περιόδου της τουρκοκρατίας, οι συνεχείς πόλεμοι κι οι εξεγέρσεις, γνωρίζουμε ότι οδήγησαν σ' ερήμωση των κάμπων και άνθηση των ορεινών όγκων. Νομίζουμε πως σε τέτοιες διαδικασίες πρέπει ν' αποδοθεί η άνθηση του νομαδισμού στην ίδια περίοδο—άποψη που ενισχύεται από το γεγονός ότι το 19ο αιώνα, με την απελευθέρωση, αρχίζει η αντίστροφη πορεία· από το γεγονός ότι όλα

23. Πολλοί έχουν αναζητήσει να διαπιστώσουν από κείμενα αν υπήρχαν νομαδικά φύλα στην αρχαία Ελλάδα (ή και τους πρώτους βυζαντινούς χρόνους) και η απάντησή τους είναι αρνητική. Πάντως θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο για την Αμάθεια να τρέφει τον Δία στην Ίδη το χειμώνα. Κι είναι εξαιρετικά απίθανο να έπαιζε καταχείμωνο το σουραύλι του στον Ελικώνα ο Ησίοδος, δόσκοντας τα γίδια του, όταν το ενέπνευσαν οι μούσες.

24. Ο Καραβίδας (1931.35) θεωρώντας ότι τσιφλίκι και τσελιγκάτο είναι αλληλένδετες μορφές επισημαίνει ότι ενίσχυση της τάξης και της εξουσίας του ηγεμόνα συνεπαγόταν μείωση του νομαδισμού. Κι αντίστροφα, εξασθένηση της εξουσίας είχε ως αποτέλεσμα οι κολλήγοι να φεύγουν από τους κάμπους. Μόνο που θα έπρεπε οι κολλήγοι να έχουν και ζώα για να ζήσουν φεύγοντας.

σχεδόν τα δλαχοχώρια της Πίνδου είχαν και γεωργική και βιοτεχνική παραγωγή· από το γεγονός ότι στην κοιτίδα των Καραγκούνηδων, την Κολώνια, αναπτύχθηκε στη διάρκεια του 18ου αιώνα ένα από τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα της Βαλκανικής, η Μοσχόπολις· από το γεγονός, τέλος, ότι οι περισσότερες από τις φάρες των Σαρακατσαναίων έχουν ν' αναφέρουν κάποια περιοχή ως πατρίδα και τους λόγους που τους ώθησαν στο νομαδικό βίο. Νομίζουμε πως μπορεί κανείς δάσιμα να υποστηρίξει ότι ο νομαδισμός των πρόσφατων αιώνων προέκυψε από τον «οικολογικό» καταναγκασμό της μεταβατικότητας της κτηνοτροφίας και τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες της περιόδου της τουρκοκρατίας.

«Η Μεσόγειος, στο σύνολό της, δεν είναι κατάλληλη για νομαδικούς λαούς», παρατηρεί ο Μ.Ι. Finley (1975:35). Είναι, αντίθετα, ο κατ' εξοχήν χώρος της μεταβατικής κτηνοτροφίας, της transhumance, που εκμεταλλεύεται το ανάγλυφο του εδάφους για να θρῖσκει θερινά και χειμερινά λιβάδια. Όσοι νομαδικοί λαοί, από αρχαιοτάτων χρόνων, εισδύσανε στον ελλαδικό χώρο δεν άργησαν να γίνουν είτε εδραίοι (sedentaires), είτε ημινομάδες, είτε μεταβατικοί γεωργοκτηνοτρόφοι. Από κει και πέρα, και ανεξάρτητα από φυλετική προέλευση, δεν έλειπαν οι πολιτικές και κοινωνικές (καταστροφικές συνήθως) περιστάσεις που ανάγκαζαν κάποιες ομάδες ν' ακολουθήσουν τον πλάνητα, νομαδικό, βίο—που μετέτρεπαν αυτούς που τις αποτελούσαν σε «φερέοικους δλαχοποιμένες»—μέχρις ότου μπορέσουν, με ευνοϊκότερες συνθήκες, να εδραιωθούν πάλι κάπου,²⁵ συνήθως στα βουνά βέβαια, μια που τα πεδινά λιβάδια ανήκαν (ανάλογα με την εποχή) σε βυζαντινούς άρχοντες, σε φράγκους ευγενείς, σε τούρκους μπέηδες. Στο βαθμό όμως που και οι ορεινοί όγκοι καταλαμβάνονταν, κάποιιοι στο τέλος θα έμεναν νομάδες—όχι γιατί προέρχονταν «από νομαδική φυλή» αλλά γιατί κάποιιοι άλλοι, πριν απ' αυτούς, ελέγγχανε πια και τα βουνά. Τις αιτίες λοιπόν της ύπαρξης νομάδων στον ελλαδικό χώρο πρέπει να τις αναζητήσουμε (με δεδομένο τον οικολογικό παράγοντα που ευνοεί τη μεταβατική κτηνοτροφία) στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική ιστορία κι όχι στα γονιδια τους.

25. Ο Βλάχος Συρρακιώτης Τσέλιγγις Μάμαλης μετατράπηκε σε «Σαρακατοάνο», σύμφωνα με την παράδοση του χωριού, όταν το σόι του αναγκάστηκε τα καλοκαίρια ν' αρχίσει ν' ανεβαίνει σι' Άγραφα γιατί τα λιβάδια του Συρράκου (στο Περιστέρι της Πίνδου) δεν επαρκούσαν. Διάφορες οικογένειες Συρρακιωτών, αφού περιπλανήθηκαν αρκετά χρόνια μετά την καταστροφή του χωριού το 1821, ίδρυσαν το χωριό Νέο Συρράκο στη Μακεδονία. Στη διάρκεια της γερμανικής κατοχής (και για πρώτη φορά μετά 100 τουλάχιστον χρόνια), ορισμένες οικογένειες αποπειράθηκαν καλλιέργεια δημητριακών.

Οι μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. Ελληνόγλωσση

- Καραβίδας Κ. Δ., 1931, *Τα αγροτικά* (φωτογραφική ανατύπωση, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1977).
- Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, 1978, *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας: κριτική ανάλυση*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα.
- Λιάκος, Σωκράτης, 1965, *Η καταγωγή των Αρμάνων (Βλάχων)*, Θεσσαλονίκη.
- , 1974, *Σύντομη επισκόπηση της ιστορίας των Αρμεντάριων (νομαδοκτηνοτρόφων) της Μικρενρώπης*, Θεσσαλονίκη.
- Λουκόπουλος Δ., 1930, *Ποιμενικά της Ρούμελης*, Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα.
- Μανσόλας Α., 1875, *Απογραφικά πληροφορία περί γεωργίας*, Αθήνα.
- Μαυρακάκης Γ. Ι., *Ποιμενικά Δυτικής Κρήτης*, Χανιά.
- Συράκης Δ., 1925, «Η νομαδική κτηνοτροφία εν Ελλάδι» στο *Γεωργικόν Δελτίον της Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας*, τόμος XII, τεύχος 169, σελ. 651-777, Αθήνα.
- Χατζημιχάλη Α., 1957, *Σαρακατσάνοι*, τόμος Α', Αθήνα.

B. Ξενόγλωσση

- Campbell J. K., 1964, *Honour, Family and Patronage*, Clarendon University Press, Oxford.
- Finley M. I., 1975, *L'économie antique*, Les Editions de Minuit, Paris.
- Höeg, Karsten, 1925, *Les Saracatsans*, Paris-Copenhagen.
- Kavadias, G. B., 1965, *Pasteurs nomades méditerranéens. Les Saracatsans*, Paris.
- Saulnier E., 1980, *Anoya, un Village de montagne Crétois*, στο *Etudes et Documents Balkaniques*, Laboratoire d'Anthropologie Sociale, Paris.
- Sivignon M., 1969, (.), *Les Pasteurs du Pinde septentrional*, ΕΚΚΕ, Athènes, Centre des sciences sociales d'Athènes και Centre d'études et de recherches sur la Géographie de l'Europe, Lyon.
- , 1975, *La Thessalie*, Institut des Etudes Rhodaniennes de l'Université de Lyon, Lyon.
- Wace A. J. B. και Thompson, M. S., 1914, *The Nomads of the Balkans* (Ανατύπωση Books for Libraries Press, Freeport, New York, 1971).

ΧΑΡΤΗΣ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΩΝ ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΩΝ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΩΝ (1981)

